

ارزیابی رشته حقوق خانواده □

لیلا سادات اسدی*

دکتر

چکیده

هدف: ارزیابی رشته حقوق خانواده. **روش:** کتابخانه‌ای و توصیفی. **یافته‌ها:** با بررسی برنامه آموزشی رشته حقوق خانواده، معلوم شد اگر چه برنامه آموزشی تبیین شده اولیه، تقریباً کامل و مناسب بود؛ اما در مرحله اجرا، این رشته را با مشکلاتی همچون: جذب استادان منطبق با معیارهای دانشگاه و اهداف رشته و نیز عدم منابع درسی و رویکرد کاربردی دروس، روبه‌رو کرد. **نتیجه‌گیری:** لازم است به جای تدوین درسنامه، طرح پژوهشی برای منابع درسی نوشته شود. همچنین شاخص‌هایی برای ارزیابی برنامه آموزشی، برقراری تعامل با دانشگاه‌های دارای رشته‌های مشابه، راه‌اندازی دکتری «حقوق خانواده» و... از جمله پیشنهادهای این نوشتار است.

واژگان کلیدی: حقوق خانواده، آینده شغلی، منبع درسی، درسنامه، برنامه‌ریزی آموزشی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

▪ طرح مسئله

خانواده واحدی اجتماعی است که از دو جنبه دارای اهمیت است: اول، کارکرد درونی و ارتباط قوی و متقابل اعضای خانواده که قوت آن برخاسته از روابط عاطفی است. دوم، ارتباط خانواده با جامعه‌ای بزرگ‌تر؛ به گونه‌ای که پویایی و پیشرفت جامعه، با پویایی و سلامت خانواده مرتبط است. این اهمیت موجب شده که خانواده به عنوان واحد اجتماعی بنیادین، در طی قرون و اعصار با تغییر و تحولاتی اندک، موجودیت خود را حفظ کند؛ به گونه‌ای که در همه‌جوامع، ازدواج به عنوان نقطه‌آغازین تشکیل خانواده شناخته می‌شود. تأثیر مستقیم یا غیر مستقیم، اما پایدار خانواده بر جامعه بزرگ‌تر، موجب شده این نهاد، موضوع مطالعه علوم مختلف قرار گیرد. به همین جهت، در علم جامعه‌شناسی، همانند علم حقوق، خانواده مورد توجه است. این توجه از علوم انسانی فراتر رفته؛ به گونه‌ای که علوم تجربی نیز از مطالعه خانواده بی‌نیاز نیست. به عنوان مثال، بررسی نقش ازدواجهای فامیلی در بروز برخی بیماری‌های جسمی یا روحی، نقش خانواده موفق در سلامت جسمی و درمانی و...، از مسائلی است که در علوم پزشکی و روان‌پزشکی مورد بحث قرار می‌گیرد. اهمیت خانواده در حفظ ساختار سالم اجتماع، موجب شده هر یک از دولتها تدابیری را برای تشویق تشکیل خانواده و تحکیم آن بیندیشند. این تدابیر در حوزه علوم انسانی به ویژه علم حقوق، حجم بیشتری را به خود اختصاص داده است. تشکیل خانواده بیش از یک نفر که ارتباط انسانی را در پی دارد، موجب شده با ایجاد بحث حقوق و تکالیف اعضا نسبت به یکدیگر، علم حقوق در این کانون موضوعیت یابد.

اهمیت خانواده با توجه به کارکردهای آن، مثل مشروعیت ارتباط جنسی (اسدی، ۱۳۸۶، ج ۲، صص ۴۸-۲۳)، توالد و تناسل (شجاعی، ۱۳۸۶، ج ۱، صص ۳۵۴-۳۳۱)، کارکرد تربیتی (مطهری، ۱۳۶۲، صص ۱۲-۹) و کارکرد اجتماعی و اقتصادی، ایجاب می‌کند که با تنظیم روابط اعضای خانواده با یکدیگر و با خارج از خانواده، از تداخل و تعارض نقشها در درون خانواده پیشگیری شود و حریم حفاظتی از خانواده در قبال عملکرد اشخاص بیرون از آن به وجود آید.

علم حقوق که تنظیم‌کننده روابط میان اشخاص و همچنین روابط اشخاص با دولت است، در زیرمجموعه بزرگ حقوق عمومی و حقوق خصوصی، این وظیفه را بر عهده دارد. در حال حاضر، حقوق خانواده از موضوعات حقوق خصوصی است؛ لذا قواعد خانواده در قانون مدنی گنجانده شده و مواد ۶۴۷-۶۴۲ ق.م.ا و دیگر قوانین، به صورت پراکنده به حمایت از خانواده با ضمانت اجرای کیفری پرداخته است.

رشته «حقوق خانواده» برای اولین بار در سال ۱۳۸۶ در دانشگاه امام صادق(ع) راه‌اندازی شد. اکنون پس از گذشت چهار سال از تشکیل و جذب دانشجو در چهار دوره، نگاهی به آنچه گذشته و انجام شده و میزان

وصول به اهداف تعیین شده و نیاز به بازنگری در برنامه آموزشی، ضروری است. برنامه‌ریزی، یک رشته عملیاتی است که در درون رشته‌ای متصل و متوالی از فرایندهای تصمیم‌گیری قرار می‌گیرد. همچنین، «پیش‌بینی روش‌ها و امکانات، برای رسیدن به یک یا چند هدف» نیز تعریف شده است (www.iuims.ac.ir/files/edc/pages/eghbal1.pdf). در برنامه‌ریزی درسی نیز اصول کلی برنامه‌ریزی، شامل اصل جامعیت، اصل تعهد، اصل مشارکت، اصل استمرار، اصل توجه به نوآوری و اصل واقع‌بینی باید مورد توجه قرار گیرد (گیلان، ۱۳۷۳، ص ۹). برنامه‌ریزی درسی در همین تعریف می‌گنجد، اما در راستای یادگیری و آموزش است. این نوشتار در پاسخ به چند سؤال است: آیا برنامه آموزشی رشته حقوق خانواده با توجه به موضوع‌های خانوادگی کامل است؟ میزان موفقیت این برنامه در ارائه راهکارها برای رفع چالش‌ها موجود تا چه اندازه است؟ آیا اجرای این برنامه آموزشی موفق بوده و با توجه به سنوات اجرای آن، به اهداف خود رسیده است؟

▪ پیشینه و ضرورت رشته

رشته حقوق در ایران، قدمتی بیش از نیم قرن دارد و حقوق خانواده به عنوان یک درس سه واحدی در واحدهای درسی این رشته گنجانده شده بود که با برنامه‌تقلیل واحدها، به دو واحد تقلیل یافت. این دو واحد، به مباحث مربوط به نکاح، طلاق و روابط زوجیتی از بُعد حقوق مدنی می‌پردازد و اشاره‌ای به موضوعات حقوق خانواده در حوزه کیفری و بین‌المللی ندارد. همچنین واحدهای فقهی و اصول فقه در رشته حقوق، غیر از دو واحد فقه، اختصاص به دیگر موضوعات حقوقی دارد و موضوع خانواده در آن گنجانده نشده است. گرایش‌های رشته حقوق در دوره کارشناسی ارشد، محدود به چهار موضوع حقوق خصوصی، حقوق کیفری، حقوق بین‌المللی و حقوق عمومی است. تحولات جامعه و افزایش تنوع ارتباطات، گرایش به تخصصی شدن زیرشاخه‌های رشته حقوق را ضروری می‌نماید. در این راستا، رشته‌های تخصصی همچون: حقوق بشر، حقوق اقتصادی و حقوق تجارت الکترونیک در دانشگاه‌های مختلف در مقطع کارشناسی ارشد راه‌اندازی شده است. ضرورت تأسیس رشته حقوق خانواده نیز برای اولین بار در دانشگاه امام صادق (ع) در سال ۱۳۸۵ احساس شد و بعد از یک سال تشکیل جلسات استادان صاحب‌نظر در حوزه، برنامه آموزشی تحت عنوان «کارشناسی ارشد ناپیوسته معارف اسلامی و حقوق با گرایش حقوق خانواده» در ششصد و شانزدهمین جلسه شورای عالی برنامه‌ریزی در تاریخ ۱۷ بهمن ماه ۱۳۸۵ تأیید و از همان تاریخ لازم‌الاجرا شد. در حال حاضر بعد از چهار دوره جذب دانشجوی دختر، سه دوره از آنان دانش‌آموخته شده‌اند. رفع بحران هویت خانواده و کاهش آسیب‌های ناشی از آن، ضرورتی است که مطالعه خانواده را ایجاب می‌کند. جهانی کردن به عنوان یک پروژه، یا جهانی شدن به عنوان یک جریان در کنار مدرنیته، بیشترین

ارزیابی رشته حقوق خانواده ♦ ۹۵

تأثیر را بر خانواده گذاشته است. اهمیت پرداختن به موضوع خانواده به این سبب است که اصیل ترین نیازهای آدمی در ظرف خانواده تأمین می شود و سلامت جامعه تا حدود زیادی به وضع خانواده و کیفیت روابط حقوقی و اخلاقی زوجین، والدین و فرزندان بستگی دارد.

○ تربیت کارشناس

در ضرورت راه اندازی رشته حقوق خانواده، پیشگیری از برخی آسیب های خانواده و حمایت های قانونی از خانواده ها کفایت می کند تا کارشناسانی در این موضوع خبره شوند؛ زیرا علت اصلی بحران هویت خانواده، دوری از معنویت و التزام به ارزش های اخلاقی و انسانی و نیز خلأ حاکمیت اندیشه دینی و قانونگذاری الهی است که ایجاب می کند اندیشمندان و ارباب تفکر، به ویژه سیستم های آموزش دانشگاهی، برای تحکیم و تثبیت بنای خانواده کوشش کرده و برنامه ریزی صحیحی بر اساس تفکرات دینی و هویت ملی ارائه کنند.

○ پاسخ به شبهات

ضرورت بسته علمی برای خانواده، جذب سرمایه های انسانی و ارتقای علمی آنان برای رفع خلأ های علمی و عملی جامعه به دلیل جایگاه کم رنگ خانواده در سرفصل های رشته حقوق، به عنوان علت ایجاد این رشته ذکر شده است. همچنین عدم مطالعه حقوق به ویژه حقوق خانواده در بستر معارف اسلامی، پاسخگویی به شبهات مطرح در این حوزه، لزوم شناخت دقیق حقوق و مسئولیت های اعضای خانواده، تربیت برنامه ریزان و سیاستگذاران در این زمینه، دلایل دیگر تأسیس این رشته است.

○ توسعه تحقیقات در حوزه خانواده

نگاهی به سیاستها و راهبردهای زنان و خانواده در سند برنامه پنجم توسعه (سیاستها و راهبردهای زنان و خانواده در سند برنامه پنجم توسعه، ۱۳۸۹)، همسویی این ضرورت و اهداف ذیل آن را با این سیاستها و راهبردها نشان می دهد. تحقق دیدگاه اسلام در خصوص اهمیت جایگاه، منزلت و کارکردهای خانواده در نظام اسلامی یا ترسیم الگوی خانواده متعادل و آرمانی در اسلام و ارتقای سطح فرهنگی و تربیتی اعضای خانواده به منظور ایفای نقش آن در سلامت و بهبود فرهنگی جامعه، از ضرورت های تأسیس این رشته است که مستلزم توسعه تحقیقات در خصوص مسائل و مشکلات خانواده می باشد. سیاستها و راهبردهای زنان و خانواده در سند برنامه پنجم توسعه، شامل ایمن سازی خانواده از آسیب و بحران های اجتماعی نیز مستلزم حمایت از زنان و کودکان در برابر هر گونه تعرض نسبت به حقوق آنان به وسیله اعضای خانواده و ناهنجاری های

رفتاری است و یکی از سیاست‌های اجرایی برای وصول به این منظور، تدوین قوانین حمایتی و مقابله با بزهکاران اجتماعی با هدف حفظ خانواده است.

○ شناسایی مشکلات حقوقی خانواده

«استیفای حقوق شرعی و قانونی زنان» ضرورت دیگری است که مستلزم شناسایی نقاط ضعف و نارسایی‌های نظام حقوقی در تطبیق با شرایط آرمانی و مشکلات ناشی از مقتضیات زمان، بازنگری، اصلاح و تمیم قوانین و مقررات، اعم از مدنی، کیفری و استخدامی و پیش‌بینی سازوکارهای نظارتی بر اجرای قوانین و مقررات مرتبط با زنان و خانواده است که انجام تحقیقات بنیادی در این زمینه را لازم می‌شمارد. همچنین ضرورت تخصصی شدن دادگاه‌های خانواده با قضات و کادر آموزش‌دیده و ارتقای نقش زنان در تمامی سطوح فرایند قضایی، نشان‌دهنده اهمیت تحقیقات بنیادین در این زمینه است.

▪ اهداف

○ اهداف کلی

اهداف کلی دوره کارشناسی ارشد حقوق خانواده عبارتند از:

- درک دیدگاه‌های اسلام درباره خانواده، بر پایه منابع اصیل در جهت تبیین مبانی اندیشه دینی؛
 - دفاع از اسلام در برابر پرسش‌ها و شبهات مطرح؛
 - نقد و بررسی دیدگاه‌های منسوب به اسلام؛
 - زمینه‌سازی برای تربیت نظریه‌پردازان و کارشناسان متعهد برای سیاست‌گذاری مطلوب در سطوح مختلف برنامه‌ریزی کشور.
- این اهداف منطبق با اهداف مندرج در سیاست‌ها و راهبردهای زنان و خانواده در سند برنامه پنجم توسعه است.

○ اهداف شناختی

- آشنایی با مبانی اسلام در زمینه هویت و جایگاه زن و مرد در نظام هستی، نظام اخلاقی خانواده؛
- حقوق و مسئولیت‌های اعضای خانواده؛
- آشنایی با اندیشه‌های حقوقی معاصر در حوزه مسائل خانواده و مقایسه تطبیقی با اندیشه‌های اسلامی؛
- آشنایی اجمالی با مبانی روان‌شناختی و جامعه‌شناختی؛
- آشنایی با مشکلات زنان و خانواده در دوران معاصر و ارائه راهکارهای مبارزه با آن؛
- آشنایی با نظریه سیستمی خانواده و اهمیت جایگاه خانواده در نظام اسلامی.

○ اهداف گرایشی

- تقویت انگیزه و گرایش‌های دانشجو به شناسایی و حل مشکلات فقهی و حقوقی خانواده با توجه به بحرانهای موجود در خانواده معاصر؛
 - تمایل به پیگیری و پاسخگویی به شبهات مطرح از طرف جریان‌های مخالف اسلام؛
 - تقویت تمایل به شناسایی خود و جایگاه خود در عالم به عنوان مخلوق و بنده پروردگار.
- هدف گرایشی آخر بسیار کلی و انطباق آن با رشته ضروری است.

○ اهداف مهارتی

- پژوهش و تحقیق در مسائل زن و خانواده با نگرش عمیق اسلامی؛
- برنامه‌ریزی در مراکز مرتبط به عنوان صاحب‌نظر در حقوق و فقه اسلامی؛
- پاسخ به شبهات مطرح در عرصه‌های جهانی و در عرصه تبلیغ؛
- دفاع از حقوق خانواده مسلمان در مجامع بین‌المللی.

○ راهکارهایی برای اصلاح قوانین به منظور حل مشکلات

وصول یا تقریب به این اهداف با عنایت به روند جهانی شدن و موقعیت ایران به عنوان جامعه‌ای در حال توسعه در نظام بین‌الملل از اهمیت بالایی برخوردار است. بحران معنا در تمام زمینه‌ها از جمله فرهنگ و اخلاق، از آثار جهانی شدن و ناشی از کاهش فاصله زمان و مکان و ارائه تفاسیر جدید است که چالش‌ها و تعارض‌هایی را به همراه دارد (قوام، ۱۳۸۴، صص ۶۴-۶۳؛ قوام، ۱۳۸۶، ص ۳۷). جهانی شدن، فرایند فشرده‌گی زمان و فضا است که به واسطه آن، مردم دنیا کم یا بیش و به نسبت آگاهانه، در جامعه واحد ادغام می‌شوند (گل محمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۱). تأثیر جهانی شدن بر خانواده که کانون اخلاق و فرهنگ است، غیر قابل انکار است. چالش مدرنیته از پیامدهای جهانی شدن است که با «پیدایش قبیله جهانی»، انقلاب اطلاعاتی و پایان تقدس مرزها ایجاد می‌شود (صافی، ۱۳۸۰، صص ۱۹-۱۸). تأثیر جهانی شدن بر حقوق خانواده محسوس است. حقوق، یک مقوله پویا، محرک و نظام‌مند است که تابع فرهنگ و مطالبات جامعه است. البته از تأثیر روند جهانی شدن در تحولات قانونگذاری و رویه قضایی نباید غافل بود. کنترل اثرپذیری حقوق خانواده از جهانی‌سازی، به گونه‌ای که با استفاده از ظرفیت‌های این پدیده بتوان از آسیب‌ها و تهدیدهای آن در امان بود، اهداف پیش‌بینی شده برای رشته حقوق خانواده، تلاش در جهت وصول به آن را ضرورت می‌دهد.

▪ گزینش دانشجو

نحوه گزینش دانشجو در این رشته، از دو طریق جذب عمومی و گزینش اختصاصی است. دانشگاه با جذب چند برابر ظرفیت هر دوره، از بین دانش‌آموختگان دو رشته «حقوق» و «فقه و مبانی حقوق اسلامی» که در آزمون سراسری کارشناسی ارشد دانشگاه‌ها تمایل خود را اعلام کرده‌اند، نسبت به برگزاری آزمون کتبی در دروس اختصاصی فقه و اصول فقه خانواده، حقوق خانواده و آیین دادرسی خانواده، اقدام کرده و با مصاحبه از پذیرفته‌شدگان در آزمون کتبی، دانشجویان مستعد و منطبق با اهداف دانشگاه و رشته را گزینش می‌کند. قرار دادن سقف نمره در دروس فقه و اصول فقه، بدون توجه به معدل نمرات کل دروس، نقش اساسی در گزینش دارد. معیار اصلی در گزینش دانشجو، علاوه بر معیار تعهد دینی، قدرت استنباط، درک، تجزیه و تحلیل داوطلب است؛ زیرا تحولات علمی و رویکردهای جدید تربیتی، بر جایگزین کردن تفکر انتقادی به جای انتقال و ذخیره‌سازی حقایق علمی است (شعبانی و مهرمحمدی، ۱۳۷۹، ص ۱۱۵). تجربه و جستجوی اطلاعات برای حل مسئله در ذهن، نظارت فرد بر فرایندهای ذهنی خود، تنظیم و بازسازی فعالیت‌های ذهنی و اصل حظ‌پذیری معرفتی، از قابلیت‌ها ^۱ است که در گزینش دانشجو در دو مرحله کتبی و مصاحبه مورد توجه قرار می‌گیرد. نگاهی به سؤال‌های آزمون کتبی و آزاد بودن استفاده از کتب قانون در آزمون‌های حقوق، مؤید این رویکرد است.

▪ واحدهای درسی

قربان قانون مدنی در حوزه خانواده به مباحث فقهی به ویژه نظر مشهور امامیه، موجب شده واحدهای فقهی و اصولی به نسبت دیگر رشته‌های دانشگاهی، حجم قابل توجهی از واحدهای این رشته را به خود اختصاص دهند. به عنوان مثال، در گرایش‌های مختلف دوره‌های کارشناسی ارشد حقوق، معمولاً دو واحد «فقه» و دو واحد «اصول فقه» ارائه می‌شود. اما در رشته حقوق خانواده، از مجموع ۳۰ واحد اصلی و تخصصی، ۱۱ واحد به «فقه خانواده»، «اصول فقه» و «قواعد فقه» اختصاص یافته است که در ۱۴ واحد، همه مباحث مرتبط با خانواده را پوشش می‌دهد. ^۱ همچنین برای دانشجویان این رشته، دو درس دو واحدی «مقدمات فقه خانواده» و دو واحد «مقدمات اصول فقه» پیش‌بینی شده که تمامی دانشجویان موظفند، قبل از واحدهای فقه و اصول، این واحدها را بگذرانند. توسعه حجم واحدهای فقهی و اصولی، بدین سبب است که یکی از توانایی‌هایی که از دانش‌آموختگان این رشته انتظار می‌رود، پاسخگویی به شبهات مطرح در

۱. این واحدها عبارتند از: اصول فقه (۱)، اصول فقه (۲) هر کدام دو واحد؛ اصول فقه (۳)، یک واحد؛ فقه خانواده (۱)، (۲)، (۳)، یک واحد و قواعد فقه، یک واحد.

حوزه حقوق خانواده است و رسیدن به چنین پاسخی، منوط به تعمیق در متون فقهی است. همچنین ضرورت آشنایی با نظریه‌های فمینیستی و حقوق خانواده در دیگر کشورها، به منظور بررسی مقایسه‌ای و پاسخ به شبهات، واضعان رشته را به پیش‌بینی واحدهایی در این جهت واداشته است؛ از جمله دروس پیش‌نیاز با عناوین «خانواده در قرآن و سنت»، «مبانی خانواده در اسلام و غرب» و «مسائل خانواده در اسلام و غرب» در هشت واحد درسی ارائه می‌شود. همچنین درس «حقوق تطبیقی خانواده»، «متون حقوقی خانواده» به زبان انگلیسی و عربی و «حقوق بین‌الملل خانواده» هر یک در قالب یک درس دو واحدی ارائه می‌شود؛ سه درس اول از دروس اصلی و درس «حقوق بین‌الملل خانواده» اختیاری است. این درس امکان بررسی مقایسه‌ای قوانین و مقررات ایران را با دیگر کشورهای اسلامی و غربی با رویکرد تحلیلی فراهم می‌کند. رشته حقوق خانواده به عنوان یک برنامه‌ریزی آموزشی تقریباً میان‌رشته‌ای، دارای رویکرد معارف اسلامی به حقوق خانواده نیز می‌باشد. واحدهای اصلی چون: «جامعه‌شناسی خانواده» و «تعلیم و تربیت در خانواده» همراه با واحد پیش‌نیاز «خانواده در قرآن و سنت» این رویکرد را تأمین می‌کنند. با این وصف، تعداد واحدهای تخصصی، یک سوم واحدهای اصلی است. علاوه بر «حقوق خانواده»، «آیین دادرسی مدنی (دعای خانواده‌گی)» و «تعارض قوانین در دعاوی خانوادگی» که هر یک، دو واحد درسی را به خود اختصاص داده‌اند، حقوق جزای خانواده نیز در یک واحد ارائه می‌شود که در مجموع با ۹ واحد، در کنار ۲۶ واحد اصلی (غیر از پایان‌نامه) و شش واحد پیش‌نیاز، نشان‌دهنده غلبه رویکرد فقهی بر رویکرد حقوقی است. اما واحدهای پیش‌بینی شده به عنوان دروس اختیاری، رویکرد حقوقی داشته و عبارتند از: «اجرای تصمیمات محاکم خانواده»، «آیین نگارش حقوقی»، «کارورزی»، «آسیب‌شناسی قوانین» و «حقوق بین‌الملل خانواده» که دانشجو ملزم به گذراندن دو واحد می‌باشد.

○ نقد و بررسی واحدها

□ آسیب‌شناسی قوانین

پرداختن بیشتر به دروس فقهی با عنایت به وابستگی قوانین و مقررات خانواده به فقه امامیه توجیه می‌شود؛ اما با توجه به اهداف مهارتی پیش‌بینی شده، مثل پاسخگویی به شبهات مطرح در عرصه جهانی و ارائه راهکارها برای اصلاح قوانین مرتبط با خانواده، توجه به آسیب‌شناسی قوانین نیز ضرورت دارد. لذا پیش‌بینی یک واحد اختیاری با این عنوان نمی‌تواند پاسخگو باشد. همچنین محدودیت تعیین واحدها، مانع از افزایش آنهاست. با وجود این، در تبیین نحوه ارائه درس به استاد، باید به این مسئله توجه کرد. در سرفصل برخی دروس، این موضوع مورد توجه قرار گرفته؛ اما در واحدهای حقوقی، استاد به آسیب‌شناسی قوانین و مقررات دلالت نشده

است. البته درج راهکار «توجه به مشکلات اجرایی در استنباط صحیح از قانون و ابهامات قانون که منجر به تشتت رویه‌ها می‌شود»، در سرفصل درس حقوق خانواده، می‌تواند به آسیب‌شناسی منتهی شود، اما این راهکار صرفاً موضوعاتی را شامل می‌شود که قوانین آن دارای ابهام است و در عمل، منتهی به اختلاف نظر بین قضات می‌شود. همچنین در واحدهای فقه خانواده، اصول فقه و قواعد فقه، ارائه راهکار برای مسائل حقوق خانواده با عنایت به فقه، می‌تواند به آسیب‌شناسی قوانین و مقررات بینجامد.

□ موضوعات جدید حقوقی

در واحدهای حقوق خانواده (۱) و (۲)، همان سرفصل‌های درس حقوق خانواده مندرج در دوره کارشناسی آمده و صرفاً موضوع «اهدای جنین» به عنوان سرفصل جدید ارائه شده است. این سرفصل‌ها اگر چه امروز نیز موضوعیت دارد، اما مباحث به نسبت زیادی ایجاد شده که در این سرفصل‌ها گنجانیده نشده‌اند. به عنوان مثال، مسائل مربوط به ناباروری مصنوعی که قانونمند نشده، اما در جامعه اجرا می‌شود؛ همچنین اجاره رحم یا مواردی که در آینده گریبانگیر خواهد بود، مانند شبیه‌سازی، مورد توجه قرار نگرفته است.

□ حجم گسترده موضوعات

سرفصل دروس، بسیار گسترده و حجیم است و گاه پرداختن به آن در دو واحد درسی ممکن نیست؛ به عنوان مثال، سرفصل‌های درس حقوق خانواده (۲) در دو واحد، شامل انحلال نکاح (فسخ، انفساخ، طلاق، بذل و انقضای مدت)، آثار انحلال نکاح (مالی و غیر مالی) و اولاد شامل نسب، روابط والدین و فرزندان در نهادهای حضانت، ولایت، قیمومیت، انفاق و نیز روابط سرپرست با کودک است که ارائه آنها در ۳۴ ساعت ممکن نیست. همچنین نگاهی به راهکارهای اجرایی این درس، اهمیت مشکل را نشان می‌دهد:

الف) استاد موظف است به یک منبع اکتفا نکند و دانشجویان را به منابع متعدد ارجاع دهد؛

ب) مدرس به سیر تحول قانون (قانون مدنی، قانون حمایت خانواده، قانون تشکیل دادگاه مدنی خاص، قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق و ...) عنایت داشته باشد؛

ج) در زمان تدریس به ابهام‌های مندرج در قانون، رویه‌ها و استنباط‌های متعارض توجه شود؛

د) در صورت عدم صراحت قانون یا وجود ابهام، به خلأ یا تعارض در آن، با استفاده از منابع معتبر و فتوا اشاره کرده و اصول حقوقی موضوع را طرح کند؛

ه) در بعضی از جلسات کلاس، نمونه‌ای از پرونده‌ها و دادخواست‌های مرتبط را ارائه کند.

ارزیابی رشته حقوق خانواده ♦ ۱۰۱

البته به منظور رفع این مشکل، در راهکارهای اجرایی درس، استاد محیر است، چند بحث مهم را انتخاب کند و عمیق تر به آنها پردازد.

دامنه بحث در درس «حقوق تطبیقی خانواده»، «بررسی حقوق و قوانین خانواده در کشورهای اسلامی و غیر اسلامی و مبانی آن» است که به عنوان سرفصل درس آمده؛ در حالی که هدف این درس، آشنایی با قوانین دیگر کشورها و مذاهب اسلامی به صورت استدلالی، برای ارائه راهکارهای جدید در حقوق و قوانین خانواده در ایران است. بنابر این، باید در سرفصل این درس، علاوه بر موارد پیش گفته، به مقایسه حقوق دیگر کشورها و مذاهب با حقوق ایران و فقه امامیه و تطبیق این موارد نیز توجه می‌شد.

□ راهکارهای اجرایی

برخی دروس، فاقد راهکار اجرایی است؛ از جمله درس «حقوق جزای خانواده» که سرفصل‌های آن شامل «جرایم علیه حقوق و تکالیف زوجین، جرایم مربوط به روابط والدین و فرزندان و جرایم مربوط به روابط نسبی افراد» است. علاوه بر لزوم ارائه راهکار به استاد، تکمیل این سرفصل‌ها نیز ضروری است. به عنوان مثال، یکی از موضوع‌های مطرح در حقوق جزای خانواده، «تأثیر روابط خانوادگی بین بزهدار و بزهدیده در تحقق جرم یا میزان مجازات» است که در این بخش، «عدم قصاص پدر و جد پدری برای قتل فرزندان» و «عدم شمول حد سرقت بر پدری که از اموال فرزند خود سرقت می‌کند»، قرار می‌گیرد. همچنین گاه خویشاوندی میان مرتکب جرم و موضوع جرم، به عنوان عذر معاف کننده از مجازات یا تخفیف دهنده مجازات مطرح شده است. حالت اول را شاید بتوان در سرفصل «جرایم مربوط به روابط والدین و فرزندان» گنجانند، اما حالت دوم در هیچ یک از این سرفصل‌ها نمی‌گنجد و مثال بارز آن، تخفیف مجازات کسی است که متهم یا محکوم علیه را فراری می‌دهد و وجود رابطه خویشاوندی بین فراری دهنده و متهم یا محکوم علیه، از موارد تخفیف مجازات است. این حکم در تبصره ماده ۵۵۴ ق.م.ا^۱ آمده است. در این درس همچنین قید «فرزندان» در سرفصل‌ها، استاد را از پرداختن به جرم سقط جنین که اغلب در خانواده و به وسیله زوجین ارتکاب می‌یابد و به همین سبب آمار سیاه آن نزدیک صد درصد است، فارغ می‌سازد.

۱. «در موارد مذکور در ماده ۵۵۳ ق.م.ا. و این ماده، در صورتی که مرتکب، از اقارب درجه اول متهم باشد، مقدار مجازات در هر مورد، از نصف حد اکثر تعیین شده، تخفیف نخواهد بود».

□ مبانی حقوق جزای خانواده

در درس «حقوق جزای خانواده»، مبانی «حقوق جزای خانواده» مغفول مانده است. خانواده به عنوان یک حریم خصوصی^۱، ورود اغیار را به حوزه آن با تردید روبه‌رو می‌کند. حقوق کیفری در حوزه حقوق عمومی است و حکومت را اختیاردار حوزه حقوق کیفری می‌داند و در تعریف آن آمده است: «مجموعه قواعدی که بر چگونگی مجازات بزه‌کاران و اقدام‌های تأمینی از طرف دولت حکومت می‌کند» (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ص ۲۷۷). همچنین آمده است: «حقوق جزا، رشته‌ای از حقوق عمومی است که سعی دارد به وسیله تهدید و ارباب، از وقوع اعمال یا ترک اعمالی که موجب برهم زدن نظم عمومی است و جرم شناخته می‌شود، جلوگیری کند». (دانش‌پژوه و خسروشاهی، ۱۳۸۳، صص ۲۳۱-۲۳۰)

در حریم خصوصی، اصل عدم دخالت حاکم است. دخالت حقوق کیفری در حریم خصوصی به عنوان امری استثنایی است که با توجیحات محکم صورت می‌گیرد. این ضرورت ایجاب می‌کند در جرم‌انگاری رفتارها در حوزه خانواده و پاسخ‌های کیفری به این رفتارها، از سیاست افتراقی تبعیت شود. آشنایی دانشجوی حقوق خانواده با این مباحث، از جمله: جایگاه حقوق کیفری خانواده در تقسیم‌بندی حقوق، مفاهیم خانواده و حریم خصوصی، ضرورت ورود حقوق کیفری به حوزه خانواده، ویژگی‌های حقوق کیفری خانواده یا سیاست افتراقی قانونگذار کیفری در این عرصه که در برگیرنده ویژگی‌های مربوط به جرم‌انگاری و پاسخ‌های کیفری است، ضروری است. سیاست جنایی افتراقی حتی در حوزه قوانین و مقررات شکلی نیز ضرورت دارد. به عنوان مثال، راهکارهای پیشگیری از ورود اختلاف خانوادگی به فرایند دادرسی کیفری، راهکارهای فیصله دادن منازعه بین اعضای خانواده بدون توسل به پاسخ‌ها کیفری و استفاده از جلوه‌های قراردادی شدن حقوق کیفری در مرحله صدور حکم و اجرای مجازات (ر.ک. اسدی، ۱۳۹۰، صص ۷۸-۳۴)، باید در درس حقوق جزای خانواده گنجانده شود. لذا باید این درس در دو یا سه واحد ارائه شود.

□ آیین دادرسی مدنی

۲ واحد درس آیین دادرسی مدنی (دعاوی خانوادگی) تقریباً کامل است و مباحثی مانند تعریف و مفهوم آیین دادرسی، اهمیت و ویژگی‌های آیین دادرسی مربوط به خانواده، مراجع رسیدگی به دعاوی خانوادگی و حوزه صلاحیت آنها و ساختار محاکم خانواده را شامل می‌شود و به «نحوه رسیدگی در

۱. حریم خصوصی، محدوددهای از زندگی شخصی است که به وسیله قانون و عرف تعیین شده و ارتباطی با عموم ندارد؛ به نحوی که دخالت دیگران در آن، ممکن است باعث جرحه‌دار شدن احساسات شخصی بی‌توجهی وی نزد دیگران به عنوان موجود انسانی شود. (رحمدل، ۱۳۸۴، ص ۱۷۹)

ارزیابی رشته حقوق خانواده ♦ ۱۰۳

محاكم خانواده، شامل دادرسی نخستین، تجدیدنظرخواهی و فرجام‌خواهی» پرداخته است. اما گنجاندن این مباحث ذیل عنوان «ساختار محاکم خانواده» صحیح نیست و می‌بایست به مباحث دیگری همچون «نحوه طرح دعوی» (با دادخواست یا درخواست) در دعوی خانوادگی از «انواع تصمیمات» محاکم خانواده و نیز «اجرای تصمیمات» این محاکم که شاید به عنوان مهم‌ترین بحث این حوزه در عمل مشکلاتی را ایجاد می‌کند،^۱ می‌پرداخت.

□ جامعه‌شناسی

در درس جامعه‌شناسی خانواده نیز توجه به تأثیر جهانی‌سازی یا جهانی شدن بر خانواده، به عنوان یکی از مباحث مطرح در این حوزه باید مورد توجه قرار می‌گرفت. بنابر این، به نظر می‌رسد بازنگری در سرفصل‌های دروس پس از طی یک دوره پنج‌ساله از اجرای آن، باید جزء برنامه‌های دانشگاه قرار گیرد.^۲

■ نقد و بررسی متون درسی

یکی از مشکلات موجود در تدوین سرفصل‌های دروس رشته حقوق خانواده و نیز اجرای آنها، نبود متون درسی است؛ به گونه‌ای که غیر از واحدهای حقوق خانواده (۱ و ۲)، تقریباً تمام واحدهای ارائه شده، بدون منبع اصلی در برخی دروس، همچنین بعضی منابع بسیار کلی و بدون عنوان یا صرفاً به عنوان منبع فرعی و حاشیه‌ای می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد که به چند مورد آن اشاره می‌شود:

○ «خانواده در قرآن و سنت»

هدف از این درس، آشنایی با نگرش سیستمی نظام حقوقی، اخلاقی و توصیفی اسلام در حوزه خانواده و بررسی گزاره‌های مرتبط، ارائه الگوهای نمادین و کارآمد در عصر بحران هویت خانواده، نقد تحریف‌های موجود و بررسی نقش خانواده در ثبات و تعالی جامعه، رویکرد مقاصد، مصالح و حکمت در بنای حقوقی خانواده دینی است. اما متأسفانه برای این درس فقط چند منبع کتب تفسیری شیعه، کتب روایی و کتب اندیشمندانی مانند شهید مطهری و آیت‌الله جوادی آملی پیشنهاد شده است.

۱. به عنوان مثال، نوع حکم دادگاه بر الزام به تمکین زوجه می‌تواند به اشتغال وی از نظر اعلامی می‌انجامد، آثار مهمی در نحوه اجرای آن دارد.
۲. توضیح: در اجرای این برنامه برای دانشجویان چهار کد آموزشی (۱۳۸۶ تا ۱۳۸۹)، موارد مذکور تا حد ممکن مورد توجه مسئولان رشته قرار گرفته و هدایت استادان در این خصوص شایان توجه است؛ اما مسئولان تکمیل سرفصل‌ها در مرحله اجرا، تضمین خوبی نصبت و استاد بایستی از طریق ارائه سرفصل‌های مصوب و مکتوب، خود را ملتزم بنماید.

○ «مسائل حقوق خانواده در اسلام و غرب»

برای این درس، از کتب روایی، تاریخی، تفسیری معتبر و برخی اسناد بین‌المللی مثل کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان، کنوانسیون حقوق کودک و دیگر اسناد بین‌المللی مرتبط، به عنوان منبع نام برده شده است. با این عناوین کلی و بدون ذکر منابع، نمی‌توان اجرای مطلوب واحد را تضمین کرد. با توجه به اینکه در سال ۱۳۸۹ کتاب *مطالعه تطبیقی حقوق زنان از منظر اسلام و غرب* در چهار جلد با عناوین مرتبط، از سوی مرکز امور زنان و خانواده نهاد ریاست جمهوری به چاپ رسیده،^۱ درج این کتب در منابع درس مذکور ضروری است.

○ تعارض قوانین در دعاوی خانوادگی

برای این درس، کتاب «حقوق بین‌الملل و تعارض قوانین» تألیف دکتر نجادعلی الماسی و نیز «حقوق بین‌الملل خصوصی» اثر دکتر سلجوقی به عنوان منبع پیشنهاد شده که به علت عام بودن، موضوعات خاص واحد درسی را پوشش نمی‌دهد.

○ حقوق جزای خانواده

منابع اصلی این درس، سه کتاب با عنوان مشترک «حقوق جزای اختصاصی» از دکتر حسین میرمحمد صادقی، دکتر ایرج گلدوزیان و دکتر محمدهادی صادقی اعلام شده است؛ در حالی که هیچ کدام از آنها، حتی یکی از جرایم خاص خانواده را مورد بحث قرار نداده و مباحث عام آن نیز ارتباطی با مسائل خانواده ندارد.

○ جامعه‌شناسی خانواده

منبع این درس، کتاب «جامعه‌شناسی خانواده با تأکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده»، اثر دکتر شهلا اعزازی است که فاقد وجهه دینی و اسلامی است و با اهداف تأسیس رشته همخوانی ندارد. اگر چه آشنایی دانشجویان با مبانی علوم برخاسته از غرب، مانند جامعه‌شناسی و روان‌شناسی و عموماً این علوم ضروری است، اما در کنار آن باید منابعی در راستای بومی‌سازی مباحث درس و استقرار آن بر مبانی اسلامی معرفی شود؛ مثل کتاب «اسلام و جامعه‌شناسی خانواده»، اثر دکتر بستان که جایگزین مناسبی است.

۱. عناوین جلدهای چهارگانه عبارتند از: جلد ۱: مبانی حقوق زنان، حق تأمین اجتماعی و حق حیات؛ جلد ۲: حق مالکیت و اشتغال؛ جلد ۳: حق مشارکت اجتماعی - سیاسی زنان؛ جلد ۴: حق آموزش و تابعیت زنان. نویسنده این کتب، دکتر فائزه عظیم‌زاده اردبیلی، مدرس دو درس «مبانی حقوق خانواده در اسلام و غرب» و «مسائل حقوق خانواده در اسلام و غرب»، در رشته حقوق خانواده است.

ارزیابی رشته حقوق خانواده ♦ ۱۰۵

مشکل نبود منابع درسی، ناشی از غفلت مؤسسان نبوده، بلکه برخاسته از کمبودهایی است که پیشنهاددهندگان با عنایت به وجود آنها، سعی در تکمیل سرفصل‌های واحدهای دروس، برنامه‌ریزی آموزشی خود و توجیه وزارت علوم در تصویب رشته داشته‌اند. همچنین گنجاندن منابعی از طرف مسئولان وزارت علوم که بدون توجه به محتوای کتب پیشنهادی صورت گرفته، به امید تدوین درسنامه‌هایی پس از تصویب رشته، از سوی دانشگاه، مورد اغماض قرار گرفته است. هدف مسئولان دانشگاه پس از تصویب رشته، تدوین درسنامه‌هایی برای دروس است؛ به گونه‌ای که در حال حاضر درسنامه «حقوق کیفری خانواده» توسط نویسنده این نوشتار، تدوین و در سال جاری چاپ شده است؛ درسنامه «آیین دادرسی مدنی (ویژه دعاوی خانواده)» تألیف نویسنده حاضر با همکاری دکتر فریده شکرری نیز تدوین شده و در مرحله داوری است؛ درسنامه «حقوق تطبیقی خانواده» و «حقوق بین‌الملل خانواده» در مرحله تألیف است. همچنین چند درسنامه در برنامه سال ۱۳۹۰ دانشگاه برای گروه «حقوق خانواده» پیشنهاد شده است. البته درسنامه به منزله منبع اصلی نیست و فقط در نبود منابع مورد استفاده قرار می‌گیرد. همچنین، تدوین درسنامه به منزله محدود کردن دانشجوی به یک منبع نیست، بلکه هدف، قرار دادن چارچوبی برای شکل دادن ذهن دانشجوی به منظور جستجو و تحقیق در موضوعات درسی است. در ضمن، بازنگری سرفصل‌ها ی درس «فقه خانواده» و «اصول فقه» جزء برنامه‌های آینده گروه فقه دانشگاه قرار دارد که در این بازنگری به منابع دروس نیز پرداخته می‌شود.

▪ محتوای سرفصل‌ها

با توجه به اهداف پیش‌بینی شده برای رشته حقوق خانواده، انطباق برنامه‌های این رشته با آموزه‌های اسلامی و استواری آن بر مبانی فقه امامیه، ساختار خانواده در جامعه ایران و توقّعات و انتظارات عرف از زوجین و فرزندان، امری ضروری است. دروس با رویکرد معارف اسلامی و فقهی و اصولی، تأمین‌کننده نیاز پیش‌گفته می‌باشند و با توجه به سقف واحدهای مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه با در نظر گرفتن ۶ واحد دروس پیش‌نیاز، ۶ واحد دروس مقدماتی و ۱۱ واحد دروس اصلی در ۱۴ ساعت درسی، رویکرد فقهی و اسلامی را به خوبی برای دانشجوی تبیین می‌کند؛ اما در انطباق نیازهای خانواده با واقعیت‌های موجود جامعه، صرفاً در واحد جامعه‌شناسی خانواده می‌توان به بررسی وضعیت خانواده در جامعه ایران پرداخت. فرهنگ، میراث اجتماعی است که در بر دارنده عوامل مربوط به شناخت، اعتقادات، هنر، اخلاقیات، حقوق و آداب و رسوم است که فرد از جامعه مربوط به خود کسب می‌کند. (عسکریان، ۱۳۸۵، ص ۱۳۶)

اما در این راستا، از تأثیر و تأثر حقوق و فرهنگ نباید غافل بود. همچنین اعتقادات مذهبی در فرهنگ جایگاه خاصی دارد و ابتدای حقوق ایران به ویژه در حوزه خانواده، این جایگاه را پررنگ‌تر می‌سازد. لذا

قانونگذار از عناصر دیگر فرهنگ نباید غافل باشد و سازگاری برنامه‌ریزی درسی با نیازهای اجتماعی مهم است. با توجه به اینکه دانشجویان حقوق فقط دو واحد جامعه‌شناسی را در فهرست دروس کارشناسی دارند و تا حدودی با عموماًت و کلیات این رشته آشنا شده‌اند، در همان حد می‌تواند به شناسایی مباحث جامعه‌شناسی خانواده نالی آیند؛ اما چنین امکانی برای دانشجویان فقه و مبانی حقوق اسلامی نیست. لذا به منظور همسطح کردن دانشجویانی که رشته کارشناسی آنان متفاوت است، پرداختن به مباحث کلی جامعه‌شناسی، پیش از پرداختن به جامعه‌شناسی خانواده، ضروری به نظر می‌رسد.

نکته مهم دیگر، درس آسیب‌شناسی قوانین خانواده است که می‌تواند یکی از محورهای خود را انطباق قوانین موجود با انتظارات جامعه قرار دهد؛ اما از آنجا که این درس اختیاری است و بر اساس برنامه آموزشی ممکن است ارائه نشود، قابل درج در برنامه‌ریزی نیست. بنابراین یکی از مشکلات مطرح در قوانین خانواده، عدم انطباق آن با انتظارات عرفی است که تقریباً مورد غفلت واقع شده است. به عنوان مثال، با وجود وضع قوانینی در راستای حفظ حقوق مالی زنان در سه دهه اخیر، برخی از این قوانین در مرحله اجرا موفق نبوده و گاه حتی آثار سوء بر خانواده به جا گذاشته است؛ چنین اثری، ناشی از عدم انطباق حقوق پیش‌بینی شده در این قوانین، با انتظارات جامعه، به ویژه در روابط بین زوجین است. دو مورد از این قوانین در ادامه بیان می‌شود.

الف) درج شرط «تصیف دارایی» در نکاح‌نامه‌های رسمی^۱ که طی دستورالعمل سازمان ثبت اسناد و املاک کشور در سال ۱۳۶۲ صورت گرفت، امروزه در آرای دادگاه‌ها مغفول مانده و زوج بدین خاطر که زوجه را مستحق چنین نفعی نمی‌داند، با به کار گرفتن مفرهایی از جمله انتقال مال خود به دیگری پیش از تقدیم دادخواست طلاق، از بهره‌مندی زوجه حین طلاق از این شرط جلوگیری می‌کند؛ به گونه‌ای که امروزه قضات سعی در جایگزینی این شرط با اجرت‌المثل کرده و در آرای طلاق که بنا به درخواست زوج صادر می‌شود، با وجود صراحت صدر تبصره ۶ ماده واحده اصلاحی مقررات طلاق، مبنی بر اینکه پرداخت اجرت‌المثل در صورت فقد شرط مالی دیگری بین زوجین است، اجرت‌المثل ایام زناشویی را که به صورتی بر ذمه مرد قرار می‌گیرد، جایگزین می‌کنند. عدم پذیرش اجرت‌المثل در عرف نیز مشکل دیگری است؛ اگر چه تبصره ماده ۳۳۶ قانون الحاقی در سال ۱۳۸۵ با بستن راه بر اختلاف نظر قضات، مطالبه آن را حین زندگی زناشویی نیز ممکن دانست، اما عدم پذیرش چنین حکمی از منظر عرف جامعه ایرانی، موجب متروک ماندن این تبصره شد؛ به

۱. بند «الف» شروط ضمن نکاح‌نامه‌های رسمی: «چنانچه طلاق به درخواست زوجه نباشد و طبق تشخیص دادگاه، تقاضای طلاق ناشی از تخلف زن از وظایف همسر می‌سوء اطلاق و رفتار وی نباشد، زوج مکلف است تا نصف دارایی موجود خود را که در اطمینان زناشویی با وی به دست آورده می‌معادل آن را طبق نظر دادگاه، بلاعوض به زوجه منتقل نماید».

ارزیابی رشته حقوق خانواده ♦ ۱۰۷

نحوی که امروزه زنان، فقط در حین طلاق چنین دادخواستی را تقدیم می‌کنند خواه، ۱۳۸۶، صص ۱۶۰-۱۲۹) تبصره قانون اصلاح مقررات طلاق، اجرای صیغه طلاق را منوط به پرداخت حقوق مالی زن کرده است. اما در اغلب قریب به اتفاق طلاق‌ها، زوجه با بذل حقوق مالی خود، مرد را متمایل به طلاق (از نوع خلع) می‌کند یا با تقسیط حقوق مالی زوجه، که با پذیرش دادخواست اعسار زوج از پرداخت کامل صورت می‌گیرد، عملاً دریافت حقوق را متوقف می‌کند؛ زیرا دشواری مطالبه اقساط و ضمانت اجرای عدم پرداخت اقساط (بازداشت تا زمان پرداخت، طبق ماده ۲ قانون نحوه اجرای محکومیت‌های مالی) مانع از ادامه مطالبه اقساط از سوی زوجه شده و چنین پرونده‌هایی که با توجه به تعیین مهریه‌های بالا در عرف و افزودن حقوق مالی دیگر برای زوجه، معمولاً باید سالیان متمادی ادامه یابد، در چند سال اول با انصراف زوجه یا توافق نهایی زوجین سابق روبه‌رو می‌شود.

و فوراً واحدها در راستای هدف انطباق با آموزه‌های دینی و فقه امامیه، در گرایش دانشجویان به چنین مباحثی به عنوان موضوع پایان‌نامه دیده می‌شود. به عنوان مثال، از میان ۱۸ موضوع پایان‌نامه ارائه شده تا سال ۱۳۸۹، تقریباً هیچ یک دارای رویکرد قوی جامعه‌شناختی نبوده‌اند؛ در حالی که تقریباً تمامی پایان‌نامه‌ها دارای رویکرد قوی فقهی هستند. البته با توجه به عنوان رشته، پایان‌نامه پیشنهادی نمی‌تواند فارغ از مباحث فقهی و حقوقی باشد، اما انتخاب موضوعاتی که علاوه بر توجه به مباحث فقهی و حقوقی، رنگ و بوی جامعه‌شناختی نیز داشته باشد و وجود استاد مشاور ی با تخصص جامعه‌شناسی را ضرورت دهد، به آسیب‌شناسی قوانین خانواده از جنبه جامعه‌شناختی کمک می‌کند. بنابر این، گنجاندن واحدهای درسی آسیب‌شناسی قوانین خانواده و روان‌شناسی خانواده در این رشته ضروری است.

▪ ارزیابی رشته در مرحله اجرا

کنترل، وسیله احراز صحت برنامه‌ریزی است. اهمیت کنترل و رابطه آن با برنامه‌ریزی به اندازه‌ای است که کنترل و برنامه‌ریزی را دو تیغه یک قیچی دانسته‌اند که بدون هر یک، قیچی قادر به کار کردن نیست (جاسبی، ۱۳۷۰، ص ۲۷۴). اصول اساسی مدیریت، شامل سازماندهی، برنامه‌ریزی و هدایت، که برای تحقق اهداف تعیین شده است، با نظارت تأمین می‌شود و انحراف حرکت را از اهداف تشخیص می‌دهد (معصومی، ۱۳۸۸، ص ۴۰). از اولین دوره دانشجویان تا کنون (۹ دوره) ۳۸ دانشجو در این رشته تحصیل کرده‌اند. با توجه به اینکه یکی از شرایط لازم برای ورود، تسلط بر دروس فقه و اصول است و نظر بر اینکه واحدها در مقطع کارشناسی این دانشگاه نسبت به سایر دانشگاه‌ها بیشتر مورد توجه است، لذا معمولاً دانش‌آموختگان دانشگاه امام صادق (ع) از احتمال قبولی بیشتری برخوردار هستند. در کدهای ۱۳۸۷ و ۱۳۸۶ از بین ۱۰ نفر دانشجوی پذیرش شده در هر

دوره، به ترتیب هشت و پنج نفر دانش‌آموخته دانشگاه امام صادق (ع) بوده‌اند که این میزان در کدهای ۱۳۸۵ و ۱۳۸۹ به ترتیب به دو و شش نفر رسیده است. چنین ترکیبی دلالت بر بی‌عدالتی در جذب دانشجو ندارد؛ زیرا دانش‌آموختگان این دانشگاه در انتخاب این رشته، از امتیاز خاصی برخوردار نیستند و صرفاً تسلط بیشتر آنان بر فقه و اصول، نسبت به دانش‌آموختگان دیگر دانشگاه‌ها، موجب موفقیت آنان در کسب سقف نمره این دروس در آزمون ورودی شده است. از این تعداد تاکنون دو نفر دانش‌آموخته شده‌اند که یک نفر به عنوان پژوهشگر جذب دانشگاه شده و دیگری در محل سازمانی غیر مرتبط با حقوق خانواده اشتغال دارد. همچنین تعدادی از دانشجویان ورودی ۱۳۸۷ در سازمانهای مطالعاتی مرتبط با زنان به طور نیمه‌وقت مشغول خدمت هستند. شاید در حال حاضر، ارزیابی آموخته‌های دانش‌آموختگان با این تعداد نمونه ممکن نباشد؛ با این حال، به کارگیری دانشجویان در امور پژوهشی، مانند تألیف «دانشنامه زنان و خانواده» و درسنامه «حقوق تطبیقی خانواده» که توسط دانشگاه در دست اجراست و فصلنامه دانشگاه با عنوان «فقه و حقوق خانواده» که در سال ۱۳۸۹ موفق به اخذ درجه علمی - ترویجی شده، می‌تواند مؤید افزایش قابلیت‌های دانشجویان در مقطع کارشناسی ارشد باشد. در ضمن با توجه به عدم پذیرش زنان از سال ۱۳۸۲ به بعد در آزمون‌های قضا، تنها گزینه برای دانشجویان دختر در رشته حقوق، روی آوردن به وکالت و مشاوره حقوقی است که این امر تقریباً برای اغلب دانشجویان این رشته میسر است، اما ارزیابی آنان در این زمینه، با توجه به عدم ارتباط قطعی شغل وکالت با رشته تخصصی حقوق خانواده، میسر نیست. همچنین، نگاهی به مقاله‌های چاپ شده در مجلات تخصصی و ارائه شده در همایش‌ها می‌تواند مؤید افزایش قابلیت‌های آنان در دوره باشد. تعداد مقاله‌های چاپ شده دانشجویان با موضوع خانواده طی دوره تحصیل در این رشته، نزدیک به ۱۵ مقاله است که بعضی از آنها در مجلات دارای درجه علمی - پژوهشی چاپ شده‌اند.

▪ موانع و راهکارها

در حال حاضر ارزیابی اثربخشی رشته حقوق خانواده با توجه به تعداد دانش‌آموختگان، بر اساس اهداف رشته به ویژه اهداف گرایشی و مهارتی، ممکن نیست و لازمه آن، اتمام تحصیل حداقل دو دوره از دانشجویان و ورود آنان به بازار کار است. البته ارزیابی رشته در مرحله اجرا با نگاهی به موانع موجود ممکن است. همچنین راهکارهای ارائه شده برای برخورد با این موانع، قابل ارزیابی است. در این میان، جدید بودن رشته حقوق خانواده و چالش‌های فراروی نوآوری‌های آموزشی را نباید از نظر دور داشت. این چالشها در حوزه برنامه‌ریزی و در مرحله اجرا باید مورد توجه باشد. برخی معتقدند: «صرف وجود نوآوری، به خودی خود همه کار محسوب نمی‌شود، بلکه ضرورت دارد به منظور جا انداختن آن

ارزیابی رشته حقوق خانواده ♦ ۱۰۹

در سازمان آموزشی، زمینه‌سازی‌های لازم برای عادی‌سازی تغییرات ساختاری در سازمان انجام پذیرد». (منطقی، ۱۳۸۵، صص ۱۳-۱۲)

○ تأمین استاد

دانشگاه با تأکید بر جداسازی فضای آموزشی دختران و پسران، برنامه‌ریزی شده است. لذا برای تدریس در این رشته (کارشناسی ارشد) فقط باید از استادان زن که دارای مدرک دکتری باشند، استفاده شود. محدودیت دانش‌آموختگان زن در مقطع دکتری در رشته حقوق، یکی از معضلات موجود در مرحله برنامه‌ریزی درسی است. این معضل آن‌گاه بزرگ‌تر می‌شود که به کارگیری استادان دارای شرط مذکور، با رویکرد دینی دانشگاه همراه نباشند. تدبیر دانشگاه در به کارگیری استادان معتقد به حقوق اسلامی، به ویژه در رشته حقوق خانواده که بیش از هر حوزه دیگری مبتنی بر فقه است، از اهمیت بیشتری برخوردار است. همچنین اهداف مهارتی تعریف شده برای این رشته، ایجاب می‌کند از استادان ی استفاده شود که در عمل با چالش‌های اجرای حقوق خانواده آشنا باشند. از آنجا که حقوق خانواده یک رشته جنبی است و مثل رشته حقوق خصوصی یا حقوق کیفری، دانش‌آموختگانی با چنین عنوانی ندارد؛ لذا دانشگاه را در برنامه‌ریزی واحدها به ویژه در دوره‌های اول و دوم با مشکلاتی روبه‌رو کرد. البته دانشگاه این مشکل را با حضور استادان مرد، در نشست‌های علمی و تخصصی تا حدودی رفع کرده است.

○ منابع درسی

جدید بودن دروس و نبود منابع درسی در حوزه حقوق خانواده، به ویژه در برخی موضوعات، موجب شده از منابع درسی پیش‌بینی شده برای واحدها، استقبال نشود. لذا دانشگاه با برنامه‌ریزی سعی کرده همه منابع مورد نیاز را به صورت درسنامه تأمین کند. درسنامه‌های تدوین شده، به وسیله حداقل دو داور که اغلب خارج از دانشگاه هستند، ارزیابی شده و پس از انجام اصلاحات، به طور آزمایشی حداقل در یک دوره تدریس می‌شوند و در صورت رفع ایرادها که در مرحله اجرا مشخص می‌شوند، طی یک سری ضوابط، در دانشگاه به چاپ می‌رسند. با توجه به روند تدوین درسنامه که از سال ۱۳۸۷ شروع شده، پیش‌بینی می‌شود نیاز گروه به منابع درسی تا سال ۱۳۹۴ رفع شود. اما تا آن زمان، مشکل نبودن منابع درسی برای دانشجویان وجود دارد؛ اگر چه درسنامه‌ها هم مشکلات خاص خود را دارند.

■ چشم‌انداز رشته

چشم‌انداز یک برنامه آموزشی را باید از دو منظر تحصیلی و شغلی مورد توجه قرار داد:

○ چشم‌انداز تحصیلی

رشته حقوق خانواده، از گرایش‌های حقوق است که به لحاظ قرابت بیشتر با حقوق خصوصی و فقه، دانشجویانی را تربیت می‌کند که قادر به شرکت در آزمون دکتری «حقوق خصوصی» یا «فقه و مبانی حقوق» باشند. با این حال، اختصاص واحدهای این رشته به مباحث خانواده در دو حوزه فقه و حقوق و انطباق نداشتن آن با موضوعات دیگر گرایش «حقوق خصوصی» یا «فقه و مبانی حقوق»، این نگرانی را به وجود می‌آورد که دانشجویان در مقطع دکتری، قادر به رقابت موفق با دانش‌آموختگان گرایش حقوق خصوصی یا رشته فقه و مبانی حقوق نباشند.

همچنین با توجه به واحدهای پیش‌بینی شده برای مقطع دکتری رشته «حقوق زن در اسلام»^۱ در دانشگاه تربیت مدرس که از سال ۱۳۹۰ دانشجوی می‌پذیرد، میزان موفقیت دانش‌آموختگان گرایش حقوق خانواده در این رشته را باید قابل توجه دانست.^۲ البته با اجرای طرح سراسری شدن آزمون دکتری همه رشته‌ها و دانشگاه‌ها و نیز پیشینه رشته مطالعات زنان که در گروه جامعه‌شناسی قرار گرفته است، درس موضوع آزمون (روش تحقیق، ریاضی و آمار) نه تنها برای دانش‌آموختگان رشته حقوق خانواده، بلکه برای دانشجویان مطالعات زنان نیز ملموس نیست. این مشکل همچنین برای شرکت در آزمون دکتری فقه و مبانی حقوق، با توجه به درس آزمون (کلام و تفسیر) که در تخصص دانش‌آموختگان رشته‌های فلسفه و علوم قرآنی است، دیده می‌شود. به نظر می‌رسد اگر مقطع دکتری «حقوق زن در اسلام» در زیرگروه حقوق قرار می‌گرفت، تناسب بیشتری با واحدهای درسی این مقطع داشت و با توجه به نزدیکی حقوق خانواده با حقوق زن در اسلام، دانش‌آموختگان از کارآمدی بیشتری برخوردار می‌شدند؛ زیرا مهم‌ترین جایگاه زن، خانواده است و حقوق خانواده که بیش از همه گرایش‌های حقوقی با فقه عجین است، در جایگاه‌های دیگر زن از جمله اجتماع، تأثیرگذار است. بدین سبب، دکتری «حقوق زن در اسلام» که زیرمجموعه گروه جامعه‌شناسی قرار گرفته، اشتباهی بزرگ بوده و به طور حتم به نفع زنان نیست.

○ چشم‌انداز شغلی

امروزه جایگاه‌های شغلی قابل تصدیق به وسیله دانش‌آموختگان رشته حقوق، بدون توجه به گرایش‌ها تبیین شده است. برای تصدیق مناصب قضاوت، وکالت یا کارشناسی حقوق، نیاز به دانشنامه کارشناسی

۱. برنامه درسی مقطع فوق که به وسیله گروه مطالعات زنان دانشگاه تربیت مدرس در سال ۱۳۸۸ به وزارت علوم پیشنهاد شد و مورد تصویب قرار گرفت، زنی‌گروه رشته مطالعات زنان است.

۲. نگاه‌های به واحدهای پیش‌بینی شده برای این رشته، موجب این برداشت است.

حقوق است. اگر چه چنین قضات معمولاً بر اساس علائق و تخصص آنهاست، اما چنین توجهی الزامی نیست. همچنین کسی که دارای پروانه وکالت است، می تواند در تمامی پرونده های قضایی با گرایش های مختلف، قبول وکالت کند. تخصصی شدن جایگاه های شغلی رشته حقوق با توجه به گرایش های آن، صرفاً در مقطع دکتری و حین جذب هیئت علمی مورد توجه قرار می گیرد.

در حال حاضر، حقوق خانواده در مرحله سیاستگذاری و ارائه راهبرد، بیش از پیش به نگاه تخصصی نیاز دارد. در این راستا، تعریف کرسی های نظریه پردازی، سیاستگذاری و راهکاربخشی در حوزه حقوق خانواده، به منظور انطباق این گرایش از حقوق با موازین اسلامی ضروری است و نگاه ویژه به دانش آموختگان رشته حقوق خانواده، در رفع این نیاز الزامی است.

▪ پیشنهادات

- ارائه طرح پژوهشی برای تألیف کتاب به جای تدوین درسنامه؛
- برنامه ریزی برای جذب دانش آموختگان مستعد دانشگاه در راستای رفع خلأهای پژوهشی و آموزشی رشته؛
- هدایت دانشجویان برای انتخاب موضوعات پایان نامه به سمت تلفیق مباحث فقهی، حقوقی و جامعه شناختی، به منظور انطباق طرح های پژوهشی با عرف و انتظارات جامعه؛
- تعیین شاخص هایی برای ارزیابی به منظور فراهم کردن امکان بازبینی برنامه آموزشی با عنایت به اجرای آن در چهار دوره؛
- برنامه ریزی و برگزاری نشست های دانش افزایی برای استادان و پایش مستمر وضعیت آنان به منظور ارتقای سطح علمی استادان و انطباق آنان با اهداف رشته؛
- برنامه ریزی برای راه اندازی مقطع دکتری رشته «حقوق خانواده» به منظور روشن شدن چشم انداز تحصیلی آن؛
- برقراری تعامل با دیگر دانشگاه هایی که رشته های مشابه تأسیس کرده اند؛ مانند کارشناسی ارشد «حقوق خانواده» در دانشگاه علوم قضایی و دکتری «حقوق زن در اسلام» در دانشگاه تربیت مدرس، به منظور استفاده از ظرفیت های مشترک و تبادل تجربه ها.

منابع

- اسدی، لیلا سادات (۱۳۹۰)؛ حقوق کیفری خانواده، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- اسدی، لیلا سادات(۱۳۸۶)؛ خانواده و مطالبات جنسی، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، قم: مرکز آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
- جاسبی، عبدالله(۱۳۷۰)؛ اصول و مبانی مدیریت، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- دانش‌پژوه، مصطفی، خسروشاهی، قدرت‌الله (۱۳۸۳)؛ فلسفه حقوق، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- دژخواه، لیلا(۱۳۸۶)؛ «طلاق و چالش تنصیف دارایی»، فصلنامه کتاب زنان، تهران: شورای فرهنگی و اجتماعی زنان، سال نهم، ش ۳۵.
- رحمدل، منصور (۱۳۸۴)؛ «حق انسان بر حریم خصوصی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۷۰.
- شجاعی، محمدصادق(۱۳۸۶)؛ نقش فرزند در استحکام و بهداشت روانی خانواده، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، قم: مرکز آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
- شعبانی، حسن و محمود مهرمحمدی (۱۳۷۹)؛ «پرورش تفکر انتقادی با استفاده از شیوه آموزش مسئله‌محور»، فصلنامه مدرس، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ش ۱.
- صفی، لو آی. ام.(۱۳۸۰)؛ چالش مدرنیته، ترجمه سید احمد موثقی، تهران: دادگستر.
- عسکریان، مصطفی (۱۳۸۵)؛ «جایگاه فرهنگ‌های قومی در تربیت شهروند»، تهران: فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، سال پنجم، ش ۱۷.
- قوام، سید عبدالعلی (۱۳۸۴)؛ «بحران معنا در عصر جهانی شدن»، مجموعه مقالات جهانی شدن، برداش‌تها و پیامدها، تهران: وزارت امور خارجه.
- قوام، سید عبدالعلی(۱۳۸۶)؛ جهانی شدن و جهان سوم، تهران: وزارت امور خارجه.
- کاتوزیان، ناصر(۱۳۷۹)؛ کلیات حقوق- نظریه عمومی، تهران: شرکت سهامی انتشار.

ارزیابی رشته حقوق خانواده ♦ ۱۱۳

- گل محمدی، احمد (۱۳۸۱)؛ جهانی شدن فرهنگ، هویت، تهران: نی.
- ملان، تی یرن (۱۳۷۹)؛ برنامه‌ریزی آموزشی به عنوان یک فرایند اجتماعی ، ترجمه سعید بهشتی، تهران: مؤسسه پژوهشی و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۲)؛ تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: الزهرا.
- معصومی، سید حسین (۱۳۸۸)؛ نظارت و کنترل از دیدگاه اسلام، تهران: هدایت.
- منطقی، مرتضی (۱۳۸۵)؛ «بررسی چالش‌های فرارو و نوآوری‌های آموزشی»، تهران: فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، سال پنجم، ش ۱۵.

